

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И СТАЊЕ И БОРБА КПЈ НА ЈУГОИСТОКУ СРБИЈЕ ДО ПОЧЕТКА РАТА 1941. ГОДИНЕ

Четврта деценија XX века може се у историји народа Југославије сматрати не само као преломна деценија већ и као почетак једне нове, социјалистичке епохе. Тај се прелом одиграо у току другог светског рата и великих потреса и промена које су га пратиле и произашле из њега.

У свом реферату на V конгресу, говорећи на неколико места о политичко-економском стању у Југославији непосредно пред други светски рат, друг Тито је рекао:

„Сад долази друга офанзива Осовине — економска. И опет је Стојадиновић издао интересе Југославије. У Београд долази предсједник њемачке Рајхсбанке др Шахт, онда фон Нојрат, др Валтер Функ, министар привреде, Херман Геринг и други, ради такзваног продубљивања привредних односа између Њемачке и Југославије. У ту сврху већ је 1934. године образован Југословенско-њемачки привредни одбор. На његовом другом засједању 1936. године, у априлу мјесецу, ријешено је: 1. изравнање увоза и извоза као услов за уклањање клириншког салда; 2. даље повећање извоза из Југославије у Њемачку; 3. максимирање цијена аграрних производа у Њемачкој; 4. туристички проме* Другим ријечима, сада је Њемачка скоро потпуно истиснула своје конкуренте у пљачкању Југославије, а однос динара према рајхсмарки одредили су њемачки капиталисти, разумије се, на огромну штету Југославије. Стојадиновић је ставио Југославију на располагање Хитлеру да је пљачка. Стојадиновић гура свом снагом Југославију у наручје Хитлера и Мусолинија; створено је и формално пријатељство с Хитлером и Мусолинијем“.

„... Југославија је тада стајала потпуно осамљена, без својих савезника, пред том опасношћу. А

то и јесте био циљ Хитлера и Мусолинија: изолирати Југославију извана, слабити је све више изнутра, ослабити је све више помоћу пете колоне, и тако је учинити својим лаким плијеном.

У прогласу ЦК КПЈ поводом такозваног Аншлуса, у марту 1938. године, у коме се говори о претећој опасности за народе Југославије, каже се о Стојадиновићу, између осталог, следеће:

„Хитлеров агент Стојадиновић издао је интересе народа. Протународни и хегемонистички режим Стојадиновића највећа је опасност за слободу народа Југославије и за независност земље. Он сеје неслогу и спречава у овим судбоносним часовима братски споразум међу народима Југославије.

Својом издајничком спољном политиком он одваја Југославију од њених савезника и продаје је Хитлеру и Мусолинију. Тиме он отвара врата Југославије фашистичким освајачима”.

„... Сада је саставио владу Драгиша Цветковић, али се у вањској политици продужило стопама Стојадиновића. Једино је дошло до промјена у унутрашњој политици утолико што је Цветковић почео водити преговоре с Хрватима, то јест с Мачеком, да некако ријешити хрватско питање. До споразума Цветковић—Мачек дошло је 24. августа 1939. године. Одређене су границе такозване Бановине Хрватске. Тим споразумом Мачек је разбио Удружену опозицију и свезао се с Цветковићем ради подјеле власти. Радило се само о томе, а не о политичким и социјалним промјенама у земљи. Хрвати су добили бана и извјесну аутономију у вези с тим. Мачек и још неки из СД коалиције ушли су у владу Цветковића. Али било је погрешно мислити да ће се све сада промијенити на боље. Јер је то у првом реду и само био споразум хрватске буржоазије са српском буржоазијом. Радило се, само у неком погледу, о подјели власти између српске и хрватске буржоазије. Демократске паролe које је употребио Блок народног споразума до избора служиле су, као што ћемо касније видјети, само као мамац за гласове на изборима. Режим Цветковић—Мачек није измијенио ни вањску ни унутарњу политику, и пошао је истим путем као и Стојадиновић, па је касније пошао чак и даље, као што ћемо мало касније видјети”.

У крајевима на југу Србије рад Партије и политичка борба били су веома интензивни. Тако су, на пример, на изборима 1938. године у Лесковцу и Крушевцу биле истакнуте листе Странке радног народа, које су добиле знатан број гласова. У Лесковцу је носилац листе био Коста Стаменковић. Исто тако Партија је радила кроз политичку борбу удружене опозиције.

У то време на овој територији, на југу и југоистоку Србије, постоје три окружна комитета КПЈ, у Нишу, Крушевцу и Лесковцу, који раде на организационом јачању Партије и на проширењу њеног политичког утицаја.

Окружни комитет у Нишу делује као партијско руководство не само за град Ниш и нишки округ већ и за подручја бивших округа Прокупље и Пирот. Ниш је био важан административни и индустријски центар у овоме крају, те је ПК КПЈ у периоду консолидације, и непосредно уочи рата, преко својих инструктора пружао тамошњој партијској организацији сваку помоћ и посвећивао јој пуну пажњу. Одавде је дељен партијски и други пропагандни материјал, долазиле су директиве и друга упутства за рад и за друге комитете на југу Србије. Секретар овог Комитета у периоду 1937—1940. године био је Милисав Игњатовић, док је једно време у 1940. години био то Давид Пајић, а организациони секретар Мара Нацева.

Спроводећи нову линију Партије, линију разбијања старих схватања учауреног рада, и оријентације да се постепено, на широком фронту, прелази на рад са масама, уз истовремено заоштравање политичких и класних супротности, ПК се претежно у Нишу ослањао на нове, млађе и некомпромитоване партијске кадрове, међу којима је било и интелектуалаца. Ово је изазвало незадовољство код неких старијих чланова Партије, радника, што се у извесној мери одражавало и на остало чланство и читав напредни покрет у Нишу. Сем тога, и ондашња буржоаска власт увиђала је важност града Ниша и ангажовала све своје снаге у борби против партијског и сваког напредног утицаја у њему.

Па ипак сва тренутна размимоилажења у нишкој партијској организацији нису имала неку дубљу идеолошку основу, а нити крупнијих негативних резултата. ПК је преко својих инструктора настојао да се те несугласице смире. Једно време тај сукоб разматрала је партијска организација у Лесковцу, која је била овлашћена да ради на његовом решавању. Сукоб је углавном ликвидиран крајем 1939. године.

Као у читавој земљи, тако и у Нишу и нишком округу, Партија је спроводила линију масовно-политичког рада, окупљања око Народног фронта свих снага спремних да се боре против опасности од фашизма и профашистичких режима у Југославији, повезујући ту борбу са погоршавањем услова живота широких народних маса. У напорима да створи везу с масама, партијска организација је настојала да што шире и дубље продре и у све институције и грађанска друштва и удружења. Исто тако ишло се за тим да напредни људи уђу и у неке грађанске партије. Радило се на стварању организоване сарадње радничко-студентске омладине, на покретању радничко-студентског листа, расправљано је о томе каква треба да буде садржина усмених новина, дискусионих састанака, како треба систематски проучавати извесна питања. Такав се рад нарочито спроводио преко приредаба културно-уметничког друштва „Абрашевић“, излета, васпитних група, дебатних клубова и марксистичких кружока. На овај начин давани су основни појмови из друштвених и политичких наука. Радећи на организационом учвршћењу и омасовљењу УРС-ових синдиката, уз свакодневне сукобе са ЈУГОРАС-овим синдикатима, Партија је била иницијатор радничких акција у борби за веће наднице, скраћење радног времена, побољшање услова рада, она је преко својих основних организација помагала одржавање штрајкова струковних организација 1937. године (штрајк пекарских радника, штрајк лимарских радника, у трикотажи „Нишава“, штрајк молерско-фарбарских радника), 1938. године (штрајк дрводељаца) и 1939. године (штрајк обућарских радника). У великим сукобима са Конкордатом ангажоване су све напредне снаге у демонстративним поворкама и митинзима усмереним на покретање маса против ненародних режима и на њихово обарање. Упућивањем својих чланова у шпански грађански рат, у граду је широко популарисана борба шпанског народа против фашизма, растуране су слике које су приказивале борбе међународних бригада и жртве фашизма; скупљана је „црвена помоћ“ како за Шпанију, тако и за жртве полицијске обести у граду. У времену потписивања Минхенског споразума и напада на Чехословачку чланови Партије су као иницијатори стајали на челу демонстративних поворки, организованих у два маха. Партија је, са својим члановима, настојала да се у граду сузбију покушаји стварања фашистичких упоришта Љотића и Хођере, организовала растурања многих зборова Драгише Цветковића, ЈУГОРАС-ових синдиката, у намери да се смањи њихов утицај и да се разоткрије њихова политика.

На иницијативу Партије покренут је „Наш лист“, чији је први број изишао 11. новембра 1937. Иако је било у плану да излази као недељни лист, он је у ствари због цензуре и притиска излазио једва једном месечно. Прогањан од власти, лист је после петог броја, током 1938. године, био забрањен.

Железничка радионица имала је партијску ћелију **непрекидно** од 1938. године. Делатност ћелија била је нарочито усмерена на рад са омладином, помоћу организације СКОЈ-а. Из Железничке радионице преносио се напредни утицај преко радника на територију неколико околних срезова. Неки радници су, као чланови КПЈ, били у организацијама својих села, у којима су становали.

Партијска ћелија у ложионици „Црвени крст“ имала је у 1938. години четири члана, а непосредно пред рат три. У Пејићевој ливници постојала је партијска ћелија од три члана. Фабрика дувана и Фабрика мостова имале су уочи рата по два члана Партије. Фабрика кожа имала је јединицу од три члана. У Предионици памука Смедеревске штедионице и Текстилној фабрици политички рад се вршио највише преко активиста.

Поред поменутих фабричких ћелија, било је и две ћелије у граду, са око девет чланова: студената, службеника, занатлија и других професија. Бројно стање ових ћелија често се мењало. Према томе, у граду је било око 25 чланова и неутврђен број кандидата. Рад је био усмерен на omasовљење скојевске организације, у чему се успело нарочито у Железничкој радионици.

Непосредно пред рат у Ниш су, у циљу помоћи и ин-структаже, двлазили Светозар Вукмановић-Темпо, Милинко Кушић, Филип Кљајић и Петар Стамболић. Велики утицај, нарочито што се тиче окупљања омладине и интелектуалаца око Партије, имао је и Ратко Вулићевић, који је касније погинуо у Шпанији.

Рад Партије у 1939. и 1940. години веома се појачао. Ово нишка буржоазија и полиција нису могле да трпе, те су стално покушавале да убацивањем својих плаћеника многе акције и покушаје Партије открију и да провалама и хапшењима повремено ослабе сваки рад како партијских организација, тако и руководећих партијских форума. С обзиром на последице, нарочито су кобна била хапшења у 1940. години. Прво се ударило на омладину. Крајем фебруара, после исписивања антифашистичких парола, ухапшен је један члан Месног комитета СКОЈ-а, који је под батинама одао остале чланове Комитета. У периоду од септембра до новембра дошло је до још већих провала и хапшења, која су почела услед слабог држања једног ухапшеног друга. У граду је ухапшено укупно 21

лице. Ухапшени су у децембру 1940. године спроведени из Ниша у Београд, у Главњачу, а затим на Аду-циганлију, на издржавање одређене казне. Шеснаесторицу од њих пустио је 12. марта 1941. године Суд за заштиту државе. Неколико их је задржано, да би им се, као најтежим кривцима, судило према оптужници Државног суда за заштиту државе од 17. марта 1941. Али како су наступили нови догађаји и држава се нашла на ивици ратне опасности, и они су непосредно после пуча, 27. марта 1941. године, пуштени, па су се вратили у Ниш.

У нишком срезу постојала је уочи рата партијска ћелија у Каменици, коју су сачињавали радници Железничке радионице. Они су доносили у село пропагандни материјал — летке и другу напредну литературу. Напредни утицај је прилично јако продирао из града са више страна, како преко чланова Партије, тако и преко разних других активиста, ђака, студената, што се види и по успеху на изборима 1938. године, кад је Удружена опозиција победила великом већином гласова. У Крављу је био један члан Партије, учитељ, око кога се ствара пункт за идеолошко-политички рад у околини не само међу сељацима већ и међу младим учитељима. У Хуму се под утицајем рада геометра Данила Прице и његове жене Наде Прице, учитељице, окупља једна група напредних људи.

Други врло значајан центар партијске активности уочи рата у округу налазио се у Алексинцу, где је створена партијска ћелија у другој половини 1938. године, од пет чланова, са секретаром Јелком Радуловић, студентом права. Стварању ове ћелије претходио је плодан рад Момчила Поповића, инжењера шумарства, Драгчета Миловановића, Јелке Радуловић и других напредних људи. Рад се спроводио преко спортског друштва „Напредак“ и преко омладине. Партијска ћелија у Алексинцу, као прва на територијама алексиначког и моравског среза, имала је пионирски посао, и она је постепено незванично прерасла у партијско руководство. Услови за рад били су нарочито повољни у Учитељској школи и у гимназији, те су се партијске ћелије у своје раду у приличној мери оријентисале на ову страну, стварајући јаке скојевске активе и делујући преко литерарних дружина и ужих састанака, марксистичких кружока. Учитељска школа је била жариште напредне мисли и револуционарног покрета.

У алексиначком срезу партијске ћелије формиране су 1940. године у селима Доња Трнава, Бобовиште и Брадарац. Утицај Партије у моравском срезу ширили су нишки радници који су били из тих крајева и напредни интелек-

туалци. Партијска ћелија у Моравцу формирана је 1939. године. У другим селима није било партијских организација, али је било појединаца чланова и симпатизера преко којих се радило. У ражањском срезу није било партијских организација, но ту је веома активно радио Иван Вушовић. Ни у сокобањском срезу нема уочи рата партијских организација, али ту веома активно делују Алекса Маркишић и Димитрије Драговић. У сврљишком срезу активно је радио веома популарни лекар Миленко Хаџић, а поред њега и учитељ Душан Трифунац, Добрила Стамболић и други. Слично је било и у белопаланачком срезу, где су пре рата радили поједини напредни људи.

Непосредно пред рат у много места нишког округа биле су формиране скојевске организације. У самом Нишу постојали су по школама скојевски активни (Трговачка академија) још од 1940. године, па и раније. И овде се у ђачким дружинама водила наоко наивна борба, око руководства, док је то у ствари већ био дубок расцеп који се више није могао премостити: СКОЈ и напредна омладина с једне и фашизирана омладина с друге стране. У овим борбама увек су побеђивали скојевци.

Поред радничке и школске омладине, која се пред рат васпитавала путем напредне литературе, и сеоска омладина је на исти начин стицала прве појмове о напредном радничком покрету. У многим селима у срезу, као што су Каменица, Доња Трнава, Сићево, Малча и друга, чланови Партије делили су младима брошуре о Совјетском Савезу и другу литературу. Изразит пример у том погледу представља Каменица, која ће за све време рата, захваљујући у великој мери и предратном раду, представљати неку врсту стецишта напредног покрета у овом крају.

Први скојевски активни у Алексинцу формиран су 1938. године. Њих је тада било у Учитељској школи и гимназији, а један је постојао међу радничком омладином. Онда је Алексинац имао и скојевско руководство од три члана: два из гимназије и Учитељске школе, са секретаром Животом Николићем, кројачким радником, који је истовремено био и члан партијске ћелије. Годину дана касније знатно се повећао број скојевских актива. Активни су организовано читали напредну литературу, летке и други пропагандни материјал. И уколико се ближио рат, утолико је делатност ових актива у погледу идеолошког васпитања била све већа.

У моравском срезу су пред рат као форма окупљања и васпитања младих постојале организације „Задружна омладина“. Било их је у више села, и имале су у својим редовима доста омладинаца. Тако је у Моравцу још 1939. године организована задружна читаоница, која је имала

62 члана и у којој се читала напредна литература и вршио пропагандни утицај не само на омладину него и на старије.

И у осталим срезovima нишког округа радило се у годинама пред рат организовано политички са омладином, мада у мањој мери.

И Пирот и његова околина били су такође печалбарско-сељачки крај, без пролетаријата, и скоро уопште без индустрије. Људи из ових крајева, добри грађевинари, циглари и зидари, обилазили су, са мистријом у цепу и тестером о рамену, целу Југославију у потрази за послом и хлебом, те су тако долазили у додир с радничком борбом, учествовали у њој и преносили је и у свој крај. Поред тога, у пиротском крају било је и интелектуалаца чланова Партије, професора у пиротској гимназији, учитеља по Лужници итд.

У Пироту је био врло јак утицај Партије још од 1919. године па све до Обзане. Постојала је комунистичка општина 1920. године. Неколико старијих бораца комуниста и социјалиста седело је на робији.

Уочи рата у Пироту нису постојале партијске организације. То не значи да није било напредног покрета, нарочито међу радницима и омладином. Напротив, постојале су чврсто организоване синдикалне организације (УРС) и скојевска организација у Учитељској школи и гимназији. Многи од тих активиста били су борци партизанских одреда 1941. године. Радом је руководио и усмеравао га, како пре рата, тако и у току рата, Окружни комитет у Нишу. Утицај је вршен преко појединих радника нишких привредних предузећа родом из тога краја.

У пиротском крају на сличан начин развијале су се напредне идеје међу школском омладином, што ће условити да се 1940. године, у Учитељској школи, формира и група Савеза комунистичке омладине. Наиме, Учитељска школа у Пироту, која је била пред укидањем, почела је школске 1937—1938. године поново да прима ученике у први разред. Тако је било могуће да се у октобру 1939. године формира у њој актив СКОЈ-а. Овај актив редовно је одржавао састанке, постављао себи задатке и извршавао их. Поред ужих састанака, на којима су се прорађивали „Комунист" (свега 2 или 3 броја), разни леци и прогласи, поједине брошуре, дискутовало о идеолошкој изградњи и разрађивали задаци у вези са разним видовима борбе у школи и ван ње, актив је одржао неколико (четири до пет) ширих састанака којима су присуствовали напредни омладинци-средњошколци.

Актив у Пироту продужио је да окупља напредну омладину, да се бори против реакционарних група, дисциплине у својим редовима, да се повезује са другим

слојевима омладине у граду и сл. Предузимале су се у том смислу и конкретне мере. У циљу зближавања школске са радничком и сеоском омладином приређен је излет до једног села (Држине). Скојевци су се обучавали у руковању оружјем, с обзиром на то да је фашизам преузео кораке који су наговештавали опасност по земљу. Са Партијом је скојевски актив био повезан преко групе радника у нишким предузећима из пиротског краја, који су долазили из Ниша са политичким материјалом, одржавали састанке са организационим центром скојевског актива у Пироту, а у јесен 1940. године на Сарлаку је донесена одлука о вежбању оружјем. Актив је тада поднео и своје извештаје о раду, и у дискусији је истакнуто да се тежиште политичког рада мора усмерити на борбу против фашизма, а и против програма странке Драгољуба Јовановића.

Скојевци у Пироту су 27. марта 1941. године први повели омладину да демонстрира против пакта са фашизмом, и многи од њих су и после објаве рата продужили своју активност на линији борбе за ослобођење своје земље.

До озбиљних напредних политичких струјања у Топлици дошло је 1938. године, кад је на изборима Удружена опозиција добила велик број гласова.

Активност чланова и симпатизера КПЈ пре рата у Топлици такође се одвијала у разним организационим формама. Тако је 1938. године у Житорађи образовано Удружење студената Добрича, које је Банска управа ускоро забранила. Но од свих оваквих легалних организација ипак је била најзначајнија „Задружна омладина Топлице“, коју су 1938. године основали симпатизери КПЈ У Прокупљу. Ова је организација убрзо, 1939. године, била забрањена. Међутим, она је и за то кратко време свога постојања одиграла веома позитивну улогу. У септембру 1938. основана је у Прокупљу прва подружница УРС-ових синдиката међу кројачким радницима; скупштини је присуствовало тридесетак радника. Ова подружница дала је подстрека да се сличне оснују и међу осталим радницима у Прокупљу, тако да су убрзо и обућари основали своју подружницу.

Покрајински комитет је испољио видну бригу за политички рад у овоме крају, те је често упућивао своје руководеће кадрове ради давања директива за рад и пружања помоћи. Тако су пред крај 1939. године у Прокупље дошли Светозар Вукмановић и Милинко Кушић и том приликом одржали саветовање са групом партијаца и симпатизера у граду.

Тек од друге половине 1939. године напредни покрет у Топлици добија организован карактер под руководством Комунистичке партије. Прва партијска организација у Топлици формирана је у другој половини 1939. године, на градилишту железничке пруге Куршумлија — Приштина. Носиоци напредних идеја на овом градилишту и у читавој Косаници, а у извесној мери и у Прокупљу, били су чланови и симпатизери Партије са градилишта, а први руководилац ове партијске организације био је Воја Јеремић. Радећи у дубокој илегалности, организација је окупила око себе широк круг симпатизера Комунистичке партије у Куршумлији и у већем делу Косанице. Један од њених првих и најактивнијих чланова била је Дринка Павловић, која је као члан Партије 1938. године постављена за учитељицу у селу Спанцу. Радећи политички изван Куршумлије, партијска организација је брзо стицала симпатије и међу сељацима.

Прва партијска организација у Куршумлији деловала је политички преко удружења просветних радника, задругарства, спортских клубова, соколског друштва и других легалних друштвених организација. Посебну активност усмеравала је на то да укаже на опасност од фашистичке најезде и да припреми народ за одбрану земље. У том смислу преко симпатизера Партије она је широко агитовала по читавој Косаници и изван ње; тајно су исписиване паролe по кућним зидовима против фашизма, скупоће, ратних лифераната и профашистичке владе, а за народну владу са учешћем Комунистичке партије. Сличну активност партијска организација је развијала и међу радницима на градилишту железничке пруге. Под руководством комуниста организован је штрајк радника против ниских надница, који је имао велик политички одјек.

Из редова најоданијих симпатизера кандидовани су први чланови Партије, и крајем 1939. године у Куршумлији су већ постојале две партијске ћелије са укупно 14 чланова и 5 кандидата. Поред политичког рада, чланови Партије су били иницијатори и организатори развоја културно-просветног живота у Куршумлији и косаничким селима. Делујући преко легалних културних удружења, они су приређивали позоришне представе у Куршумлији, Прокупљу, Блацу и по селима. Организовали су разна популарна предавања. Са напредном омладином често су правили излете у Куршумлијску Бању, Прокупље и друга места. На њихову иницијативу створане су напредне књижнице по селима.

Као и у Прокупљу, и у Куршумлији је 1939. године створена организација „Задружна омладина“, која је убрзо окупила у своје редове око 150 омладинаца из косаничких

села, као и већи део омладине у Куршумлији. Најомиљенији облик рада ове организације било је организовање заједничких излета. Један такав излет, на који је пошло преко стотину омладинаца, организован је до Ниша, где су омладинци гледали совјетски филм „Волга-Волга“.

Са ширим развојем напредног покрета у Куршумлији и у већем броју села у Косаници, указала се потреба за чвршћим организовањем и систематским спровођењем партијско-политичког рада. Значајан догађај у том погледу био је долазак у Куршумлију Светозара Вукмановића и Милинка Кушића, у јануару или фебруару 1940. године. У њиховом присуству сазвана је конференција, којој је присуствовало 25 чланова, кандидата и симпатизера Партије. На конференцији је Светозар Вукмановић говорио о држању комуниста пред класним непријатељем, истичући пример држања Георги Димитрова на познатом Лајпцишком процесу, као и о раду Партије на селу на основу тадашњег упутства ЦК КПЈ, док је Милинка Кушић говорио о унутрашњој и спољној политичкој ситуацији у том времену.

Због бројног повећања партијске организације, указала се потреба за формирањем једног партијског руководства у Куршумлији. Приликом доласка Давида Пајића у Куршумлију, у мају 1940, образован је Месни комитет КПЈ. За секретара Комитета изабран је Вукоје Недељковић, трговачки помоћник из Пепељевца, а за чланове Воја Јеремић, Милош Мушовић, Дринка Павловић и Тодор Топаловић. Основни задатак Месног комитета састојао се у обједињавању рада партијских ћелија и у спровођењу задатака постављених на првој партијској конференцији.

Партијска организација из Куршумлије почиње да продира и да окупља напредне људе из Прокупља, нарочито међу омладином у школама, у гимназији, Учитељско-домаћичкој и Пољопривредној школи. Но од половине 1940. године интензитет рада ове прве партијске организације у Топлици почиње да опада.

После слабљења партијског рада у Куршумлији тежиште се преноси опет на Прокупље. Прву партијску ћелију у Прокупљу основала је Разуменка Петровић, у децембру 1940, и њоме је руководила. Убрзо, на почетку 1941. године, ћелија се омасовљава, у њу, поред осталих, улази и Никодије-Татко Стојановић. У фебруару исте године у Прокупље је, по партијским задацима, дошао Петар Стамболић, који је са партијским активом одржао састанак.

У 1940. години напредна омладина веома је живо и активно радила у прокупачкој гимназији. Тај рад се, у

првом реду, састојао у борби против љотићеваца у гимназији, које су опет подржавали, са неколико изузетака, професори и управа школе. Кад је тај рад откривен, дошло је до истраге, за коју се заинтересовала и Банска управа, па и само Министарство. Дошло је до велике афере у Прокупљу која је заталасала не само град него и целу Топлицу. На саслушању се открило да су ученици растурали часопис „Нови средњошколац“, забрањени часопис „Стожер“, да су о краљу говорили да „он живи на леђима сељака“, да ће једном доћи „црвена влада“, и тако даље. Затим је уследила одлука да се десет ученика виших разреда прокупачке гимназије искључе из свих гимназија у држави без права полагања приватних испита. Поводом тога објављен је летак о искључењу ученика, упућен поштеној јавности Прокупља и околине, који је узбудио све напредне духове у томе крају. Неколицини омладинаца из ове групе, међу којима су били Новак Динић, Беговић и други, суђено је и били су интернирани на Аду-циганлију.

У Прокупљу је у 1940. години постојало неколико актива СКОЈ-а: кројачких, кожарских, берберских, металских, столарских и абацијских радника. Нарочито је јака била скојевска организација у гимназији, која је чак једно време издавала „ГАФ“ (Гимназијски антифашистички фронт) и „Купусар“, лист хумористично-сатиричне садржине. По неким подацима у гимназији су била три актива СКОЈ-а. У Нижој пољопривредној школи била су два актива. Сем у Куршумлији, активи СКОЈ-а постојали су и у селима: Горњи Дреновац, Каре, Житни Поток — Статовац, Мала Плана, Бресничих, Блаце, Плочник, Вича и другим.

Тако је и у Топлици утицај КПЈ и њених чланова уочи рата био значајан.

И у Крушевцу и на његовом подручју рад Партије, нарочито од њене консолидације, одвија се континуирано. Крушевац је био економско-политички центар за доњи слив Западне Мораве и имао је своју јаку радничку класу, која је увек била носилац напредног покрета и слободарских и револуционарних идеја.

Од периода консолидације Партија има све пресуднији утицај у низу удружења и организација: у Удружењу студената, у литерарним ђачким дружинама, у трезвењачким организацијама, у средњим школама, у Удружењу учитеља и у скаутској и соколској организацији. У лето 1937. године одржане су две конференције, и на њима је, у присуству Грге Јанкеза, тајним гласањем изабран Месни комитет, на челу са Михаилом Јевтићем. Број чланова КПЈ удвостручен је у поређењу са 1936. годином. Издавани су леци против незапослености, прикупљани су прилози за

републиканску Шпанију, за народну помоћ друговима на робији. Синдикални рад је ојачан. ПК је пружио помоћ партијској организацији преко другарице Спасеније Бабовић и другова Крсте Попиводе и Грге Јанкеза. У то време омасовљена је партијска организација, особито у Војно-техничком заводу „Обилићево“, где је утицај вршио Милоје Закић. Међутим, после велике провале у Крагујевцу пали су у руке крагујевачкој и београдској полицији другови који су бирани у Месни комитет. Провала је ипак локализована, тако да је сачуван велик број чланова партијских организација по фабрикама, школама и другим предузећима. И поред ове провале рад Партије у Крушевцу и околини наставља се са несмањеним полетом.

Године 1938. у Крушевац је упућен од ПК Мирко Томић, који је дао упутства какав став треба заузети на изборима који су те године заказани. Оних неколико стотина гласова колико је добила листа Странке радног народа представља чврсто језгро одлучних бораца за циљеве Народног фронта. У демонстрацијама поводом чехословачке кризе у Крушевцу учествује око 4 000 људи.

Почетком 1940. године почиње окупљање интелектуалаца у синдикат. Веома је активна скојевска организација у средњим школама, нарочито у гимназији, где је на изборима за управу литерарне дружине „Напредак“ осујећен покушај љотићеваца. Иако се знало да је кандидат члан скојевске организације, и поред јавног гласања и притиска власти, постигнут је успех, који се огледа у 150 добивених гласова, што је представљало апсолутну већину.

Мада је Пиротехнички завод „Обилићево“ био војно предузеће, у њему је посебно ојачан и развијен партијски рад, којим је обухваћено око 25 чланова. Током 1940. године партијска организација је успела да разбије љотићевски збор у Крушевцу и да осујети одржавање таквих зборова у другим местима. Те године Партија има око 40 чланова, али број њених симпатизера у округу износи преко хиљаду.

Рад Партије у крушевачком округу постаје још интензивнији када је, исте те године, дошао у Крушевац Милош Минић, инструктор ПК за Србију. Он је формирао ОК и био му на челу као секретар.

Због фашистичке опасности која је све више претила и надвијала се над нашом земљом сазвана је Окружна партијска конференција, која је одржана 27. јануара 1941. У Малом Шиљеговцу. На конференцији, коју је својим рефератом о стању партијских организација отворио Милош Минић, позвани су делегати из свих срезова округа. Константовано је да у округу има око 70 чланова КПЈ. У

циљу прецизирања задатака који се постављају пред чланове Партије прорађена је резолуција Пете земаљске конференције, у којој је изложена линија Партије у борби против фашизма. С обзиром на политичку ситуацију у свету и неминовност оружане борбе против фашизма, делегатима је стављено у задатак да раде интензивније на јачању утицаја Партије у народним масама ширењем мреже партијских организација и у индустријским предузећима и у насељима, да организују упоришта, да прикупљају прилоге за народну помоћ и да учвршћују утицај Партије у војсци у циљу јачања одбране земље од фашистичке агресије, која је постајала све очигледнија. На конференцији је проширен Окружни комитет.

После конференције појачан је, преко ћелије занатлијских радника, идеолошки рад међу многим занатлијама у граду и у читавом округу и омасовљене су партијске ћелије у индустријским предузећима. Пошто је већина индустријских радника потицала из околних села, преко њих је била знатно олакшана борба за придобијање сеоског становништва и за утицај на село, који се вршио и преко напредних студената.

Посвећена је пажња јачању партијске активности у Војно-техничком заводу „Обилићево“, где је било запослено око 2 000 радника. Највећи део квалификоване радне снаге сачињавали су свршени питомци Војно-занатске школе, којима је било забрањено да учествују у класним синдикалним организацијама, те су основали свој клуб, којим је од октобра 1940. руководила партијска организација у Заводу.

Појачана је активност партијских организација у Фабрици вагона, у Фабрици сапуна и у Фабрици плавог камена. Што се тиче околине Крушевца, партијска организација у Каонику основана је 1939. године; постојале су партијске организације у Читлуку и још у неким селима, а у многим селима партијска упоришта.

У темнићком срезу раде четити партијске организације: Варварин, Бачине, Парцане и Поточац. У Александровцу такође има партијска организација. Од 42 села у крушевачком срезу, у 28 су постојала партијска упоришта.

Крајем фебруара 1941. одржана је у Крушевцу Друга партијска конференција, на којој је анализиран рад и дискутовано о мрежи партијских организација, на основу чега су донете одлуке о даљем раду. Анализа рада партијских организација показала је да најбоље резултате постижу организације у Каонику, Страгарима, Капицији, Вучаку и Александровцу. У једанаест места партијска упоришта имају услова да прерасту у партијске ћелије. Исто тако, констатовано је да се успешно ради на окуп-

љању људи, да се све чешће одржавају заједнички састанци ради договора о даљем раду у циљу прораде партијског материјала. Одлучено је да се продужи са дотадашњим радом и проширењем партијске мреже. Период после ове конференције обележен је, поред осталог, и појачаним радом на пропаганди путем ширења летака илегалне партијске штампе. У Крушевцу су у то време радиле партијске јединице у заводу „Обилићево“, у Ложионици, у Фабрици сапуна, у Заводу „Равњак“, у Фабрици плавог камена „Жупа“, у Фабрици вагона, и партијска јединица интелектуалаца, а од околних места у Капицији, Вучаку, Сталаћу и Стопањи.

Партијски рад у то време нарочито карактерише пропагандна активност преко летака и илегалне штампе. ОК је имао своју технику, која је штампала летке и прогласе. Полиција је, као и на другим местима, вршила претресе, хапшења и терор, али није успевала да паралише рад Партије, чији је утицај на масе и у овоме рејону био знатан.

У Крушевцу је с јесени 1940. године реорганизован Окружни комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Бранко Перишић-Баца, а нешто касније и илегално руководство у гимназији. Ова гимназијска организација била је врло јака. Из генерације 1939. године, која је матурирала у крушевачкој гимназији, од шездесет ученика, шест живих су првоборци, десет првобораца је погинуло, двадесет пет данас живих учествовало је у НОБ, а само је један био у непријатељским редовима.

У марту 1941. СКОЈ је у Крушевцу имао 120 чланова, од којих је нарочито много било у крушевачким предузећима. Двадесет седмог марта одржан је на Багдали састанак 80 чланова СКОЈ-а, који су одмах узели учешћа у великим демонстрацијама. Почетком маја 130 чланова СКОЈ-а и велик број чланова Партије и симпатизера одржали су састанак на Багдали.

Лесковачка индустрија била је стара, готово најстарија у Србији, и у њој је радило око пет хиљада радника. Део тих радника били су пролетаризовани сељаци, али их је било доста који су већ у трећој генерацији били само радници и пролетери. Раднички покрет је одувек био веома јак у Лесковцу, тако да је на изборима после првог светског рата чак победила комунистичка листа и на власти је неко време био комунистички одбор у лесковачкој општини. Радници су, у циљу политичке борбе, односно у првом Реду ради побољшања свог економског положаја, водили читав низ успешних штрајкова. Тако је, на пример, само од

1937. до 1940. године било великих штрајкова лесковачких текстилаца, берберско-фризерских и кројачких радника, затим опет штрајк текстилних радника и других. Године 1940. у Лесковцу је (под руководством Александра Ранковића) успешно завршен највећи и најважнији штрајк текстилних радника.

У раздобљу 1930—1940. године у Лесковцу су живели и веома активно и перманентно радили Коста Стаменковић, Благоје Николић, Трајко Стаменковић, Влада Ђорђевић и други чланови КПЈ, као и многи симпатизери и напредни људи. С јесени 1938. године у Лесковац је дошао, по задатку ПК, Мома Марковић да среди стање у партијској организацији и да појача њен рад. Тада је он реорганизовао, односно створио Месно партијско поверенство од чланова Партије. По одлуци ПК за Србију, 14. априла 1939. извршена је реорганизација Партијског поверенства у Лесковцу и за секретара је дошао Василије Смајевић. Убрзо после тога формирале су се партијске ћелије у текстилној фабрици Вранкић, у старој штофари и у фабрици Станковић, код дрводељских радника и другде. Истовремено је оформљено и руководство СКОЈ-а. Тако већ у 1940. години постоје јаке партијске организације у свим већим индустријским предузећима, као и неколико територијалних јединица у граду.

У првој половини 1940. године дошао је Александар Ранковић и формирао окружно партијско руководство, које је требало да припреми Окружну партијску конференцију, да би се изабрао Окружни комитет. Окружна конференција је одржана у септембру 1940. године у Лесковцу, и њој је присуствовао Александар Ранковић, који је отворио конференцију и руководио њоме. Тада је изабран и Окружни комитет, у који су ушли: Коста Стаменковић као политички и Василије Смајевић као организациони секретар. Чланови ОК били су Станимир-Зеле Вељковић, Риста Антуновић, Мара Ђорђевић, Ружа Сандић и Миодраг Хаџи-Јовановић. На предлог Александра Ранковића, конференција је једногласно изабрала за делегата за Пету земаљску конференцију КПЈ Косту Стаменковића, а за делегата за Покрајинску конференцију Василија Смајевића.

Исте године одржана је и Окружна конференција СКОЈ-а, у шуми више села Рударе, код Лесковца.

Исто тако, у јулу је формирано партијско руководство за јабланички срез, чији је секретар био Милија Радовановић. Оно је одмах приступило формирању партијских организација у Новој Тополи, Тулару, Бувцу, и створило више упоришта по селима. У Сијаринској Бањи одржан је, под руководством Светозара Вукмановића, веома

успео курс са око 30 учитеља који су се ту окупили. Такође су, поред Лесковца, партијске организације постојале још у Власотинцу и Црној Трави.

После одржане Окружне конференције Партија је појачала свој рад. Наставило се са интензивнијим оснивањем партијских ћелија и актива по селима, затим са повезивањем са партијским руководством на суседним теренима, особито са Нишом и другим. Међутим, и буржоазија је будно пратила рад и успон Партије, па је уочи рата почела да врши хапшења, тако да је Коста Стаменковић био послат у логор у Билећу. Исто тако, она је прибегавала једној посебној мери: под изговором да их шаље на војну вежбу, прикупљала је комунисте и друге слободоумне људе и слала их у концентрационе логоре, у Ивањицу. Ове мере полиције имале су штетних последица и за рад партијских организација у Лесковцу, јер су поред Косте Стаменковића, који је послат у Билећу, били интернирани у Ивањицу Благоје Николић и Влада Ђорђевић, искусни партијски радници.

Борба и рад Партије и њених чланова у Лесковцу нису се исцрпљивали само у политичком раду и агитовању у масама, већ су узимали и разне друге облике, а најзначајнији су штрајкови, преко којих је радничка класа водила борбу за побољшање свог економског положаја.

У истом смислу деловало је и радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“, које је основано још у мају 1919. Друштво је било веома масовно, имало своје секције и окупљало је нарочито омладину. На челу тога друштва, као и осталих радничких организација и радничке борбе у међуратном периоду, стајала је велика фигура Косте Стаменковића.

У Лесковцу је од 1934. године па надаље веома активно радило Удружење студената, које је имало своје просторије, своје секције, и бројало редовно око 50 чланова, међу којима је било седам-осам чланова Партије. Удружење је активно учествовало у политичком животу града и одржавало је везе са организацијом студената на београдском Универзитету. Колико је ово Удружење било напредно, најбоље се види из једног акта лесковачког средњег начелника упућеног Банској управи 1940. године, који почиње дословце овако: „Без изузетка сви чланови Управног и Надзорног одбора овог Удружења, одреда су комунистички оријентисани, а од којих има неколицина врло активних и опасних комуниста...“

Ту је даље било студентско-радничко Академско позориште, које је сваке године давало читав низ представа, бирајући увек напредне комаде и вршећи на тај начин своју пропагандну улогу. Радничко спортско друштво

„Дубочица“, на чијем је челу такође стајао Коста Стaменковић, окупљало је радничку и другу напредну омладину на спортском пољу и било је врло масовно. Оно је увек било трн у оку лесковачкој полицији, која га је често забрањивала и растурила, но друштво се увек изнова обнављало и регенерисало. На селу се радило преко организације „Сељачка слога“.

И у лесковачкој гимназији непосредно пред рат водила се упорна борба против љотићеваца и фашизма у школској литерарној дружини. Напредна омладина је увек држала у својим рукама све ове управе, приређивала је организоване излете, на којима се политички радило. После једног оваквог излета у село Рударе, с јесени 1940. године, наставнички савет је искључио четири ученика осмог разреда, док су сви остали учесници излета, њих преко 70, кажњени јединицом из владања. Месни комитет је одштампао летак поводом овог случаја, који је био раструрен по граду и изазвао узбуђење у јавности. Под притиском јавног мњења, све ове ђачке казне су укинуте, а компромитовани наставници били су премештени из Лесковца.

Лесковац је на почетку рата имао јаку, масовну и добро организовану скојевску организацију. Окружни комитет СКОЈ-а изабран је 1940. године на Окружној конференцији СКОЈ-а, а секретар му је био прво Риста Антуновић, а затим, 1941. године, Станимир Вељковић-Зеле. Исте године формиран је Месни комитет СКОЈ-а. Град је, с обзиром на терен дејства скојевских организација, био подељен у три рејона. Фабричке организације СКОЈ-а ишле су преко фабрика, а у занатским организацијама омладина је била организована по линији струковних синдиката. Средњошколска омладина имала је свој посебан актив, а студенти свој. Према неким подацима, у почетку 1941. године у граду је било организовано и радило је око 300 чланова СКОЈ-а. На селу, међу омладином, деловало се преко организације ЗОЈ — Задружна омладина Југославије.

Кад је у питању Враће и његова околина, чија је партијска организација била онда у саставу ОК Лесковац, мора се водити рачуна у првом реду о томе да је овај крај био економски веома заостао, без индустрије и индустријског радништва, са готово искључиво сељачком привредом и нешто ситних заната у граду. У Враћу је у мају 1939. партијско руководство из Лесковца формирало партијско руководство од седам чланова. Почетком 1940. године сазвана је Прва партијска конференција, на којој је изабран нови Месни комитет (ово је, у ствари, био Срески комитет, јер је руководио радом на територији целог сре-

за). На конференцији су сумирани резултати рада партијске организације и говорено о будућим задацима.

Половином 1940. године одржана је Друга партијска конференција. Припреме за ову конференцију брижљиво су извршене; претходно су одржани састанци по ћелијама, на којима су, после дискусије, вршени избори делегата за Месну конференцију. На овој конференцији су изабрана два делегата за Окружну партијску конференцију у Лесковцу. Исте године МК успева да учврсти везе које је раније имао у оближњим местима и појединим селима. Таква су упоришта раније постојала у Сурдулици, Бујановцу и Владичином Хану, и она се постепено развијају у партијске ћелије. Партијске ћелије створене су и у селима Банковцима, Мечковцу, Собини, Бунушевцу и Врањској Бањи, док су у приличном броју других села образовани партијски активни. Године 1940. у Врању је било шест партијских ћелија са око 20 чланова Партије, односно, са члановима МК, укупно око 25.

У децембру 1940. или у јануару 1941. одржана је Трећа партијска конференција. На њој се дискутовало о дотадашњем раду, прорађивао се материјал са Пете земаљске конференције, говорило се и о наредним задацима партијске организације Врања, па је на крају изабран и нов МК од четири члана, на челу са Симом Погачаревићем, столарским радником.

Један од ондашњих учесника у партијском раду, у својој изјави о положају и борби Партије у подручју Врања у оно време, каже следеће:

„Окупација нас је затекла са партијском организацијом у врањском округу која је бројала око 45 чланова Партије, на чијем је челу стајао МК од 4 члана. У граду Врању партијска организација је бројала око 30 чланова, распоређених у 6 партијских ћелија. Ћелије су биле формиране по бранжама. Тако смо имали ћелију у Дуванској станици (од 7 до 8 чланова), ћелију опанчарских радника од 5 чланова, ћелију опанчара и обућара од 5 чланова, ћелију столара од 4 члана, ћелију ковача од 4 члана и ћелију кројача од 7 чланова. Разуме се да у овим ћелијама нису били само кројачи и ковачи, већ су се ту налазили и други чланови Партије, али су претежно били исте бранже. На челу ћелије налазио се секретар, који је заказивао и водио састанке, прикупљао чланарину, држао везу са МК и водио рачуна о партијском материјалу. Око 15 чланова Партије било је у околини Врања, и то: у Сурдулици 2, Бујановцу 3, Врањској Бањи 2, Владичином Хану 2, Балиновцу 3,

Бунушевцу 2 и Предејану 1. Све ове чланове- Партије у околини Враћа држао је на вези и њима руководио МК у Враћу. Поред ове партијске организације, Партија је у великом броју села имала своја упоришта преко добрих и оданих симпатизера. Таква су нам упоришта била у селима: Ђуковцу, Содерцу, Нерадовцу, Буштраћу, Големом Селу, Тибужду, Златокопу, Мечковцу, Прибоју, Босилеграду и другим.

Од око 45 чланова у партијској организацији у врањском округу, било је радника, и то занатских и радника у Дуванској станици 35, сељака 9, интелектуалаца 2, и осталих (службеника) 2. Било је само 4 жене члана Партије.

Тачан број кандидата не бих могао да наведем, али их је у првим данима окупације било приближно 10 — 15, и то углавном у Враћу".

Видови омладинске борбе у Враћу били су идентични: у школама преко ђачких дружина за руководећа места, а у занатским радионицама уз старије другове у штрајковима и другим формама политичко-економске борбе. Године 1938. формиран је Месни комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Стојан Младеновић. Рад овога Комитета простирао се на подручје околних срезова.

Као што се види, рад Партије у масама на југу Србије (као, уосталом, и у целој нашој земљи), организационо-политички рад и припремање за борбу ради остварења великих револуционарних циљева били су нарочито интензивни од 1937. године, од времена консолидације и доласка друга Тита на чело Партије. Партијски рад се, природно, развијао најпре у индустријским местима, где је раднички покрет био јак, као што је био случај са Лесковцем, Нишом и Крушевцем, док је у чисто пољопривредним подручјима, где није било индустрије, нешто заостајао, како по времену, тако и по интензитету. Мора се напоменути да је и интелигенција на југу Србије дала свој пуни допринос. Сељаштво је представљало неисцрпну и веома квалитетну резерву ове револуционарне борбе, и због свога тешког економског положаја и због својих борбених и слободарских традиција, које су у овоме крају биле одувек веома јаке.

Истина да у предреволуционарним данима на југу Србије, једнако као и у другим крајевима, није било тако много партијских организација и велик број комуниста, делом и зато што је Партија тек својом реорганизацијом и доласком друга Тита на њено чело могла у пуној снази

да ради на својим револуционарним задацима. Међутим, ту и није реч о квантитету, већ о квалитету, не о броју, већ о утицају Партије. Партијске организације биле су језгра неслућене снаге, у њима је био кондензован нов квалитет, ново друштво. То су биле клице у телу једног друштва које је било остарело, склоно распадању.

О томе периоду рада и борбе КПЈ друг Тито у своме реферату на V конгресу вели:

„... Кроз читав тај период Партија је издала многобројне летке, прогласе, коминикеа, резолуције и другу штампу; кроз сву ту штампу досљедно и упорно се спроводила линија Партије за успостављање пријатељских и дипломатских односа са Совјетским Савезом, а касније, кад је под притиском маса влада Цветковић — Мачек то морала учинити, упорно је тражено стварање пакта о узајамној помоћи са СССР-ом. Непрекидно и неуморно, кроз штампу и живом ријечју, васпитавала је Партија и своје чланове и народе Југославије у дубокој вјери, љубави и вјерности према Совјетском Савезу, као према најнапреднијој земљи, земљи социјализма и несебичном заштитнику малих народа. Кроз ту штампу водила се упорна борба за демократска права народа, водила се упорна кампања против ненародних режима и тражило се образовање народне владе. Кроз ту партијску штампу водила се непрекидна борба и раскринкавали се планови фашистичких освајача — Хитлера, Мусолинија и других. Указивало се на огромну опасност која народима Југославије пријети са те стране, али се указивало и на пут лакшег одолијевања тој опасности. Тражило се непрекидно, и у штампи и живом ријечју, окупљање свих родољубивих снага у један антифашистички народни фронт, водила се у првом реду борба за јединство радничке класе”.

„... Са V партијском конференцијом завршена је трогодишња етапа консолидације КПЈ.

И до те конференције, а нарочито послје конференције ЦК КПЈ, и остала партијска руководства посветила су велику пажњу политичком и идеолошком васпитању партијског кадра. Одмах послје конференције, отворена је илегална Виша партијска школа при ЦК, у којој су били слушаоци средњи, па и неки виши партијски руководиоци. Осим Маркових, Енгелсових, Лењинових и Стаљинових дјела, највећа пажња била је посвећена изучавању Хисторије СКП(б)”. Партија се свим снагама спремила,

учећи се на искуствима СКП(б), за велике и судбоносне дане који су се великом брзином приближавали.

Двадесет седми март 1941, пошто је влада Цветковић — Мачек, заједно са принцом Павлом, извршила издајнички акт приступања тројном пакту, то јест приступања осовинским силама, није нашао нашу Партију неспремну. Партија је тога дана, за вријеме огромних демонстрација у Београду, била потпуни господар ситуације. Под притиском маса, влада Цветковић — Мачек пала је и дошла је влада Симовића, која је морала одмах дати извјесне слободе, путивши уједно из логора и интерниране антифашисте и комунисте. Међутим, другови, Мачек је у Хрватској, гдје је он био на власти, одбио да било шта промијени у том погледу, јер су усташе били чврсто засјели у његовој странци. Шестог априла 1941. њемачке, талијанске и друге фашистичке хорде мучки су напаале и окупирале нашу земљу ..."